

Lotte Huniche

Teoriudvikling på kritisk psykologisk grundlag

Om dialektikken mellem grundlagskategorier og enkeltteoretiske begreber

Resumé

Artiklen handler om dialektikken mellem den funktional-historiske udvikling af kategorier og den aktual-empiriske udvikling af enkeltteoretiske begreber i den kritiske psykologi. Først gennemgår artiklen grundlaget og fremgangsmåden for kategoriudviklingen i Klaus Holzkamps "Grundlegung der Psychologie". Fokus på dette værk er begrundet i Holzkamps ambition om at give en samlet fremstilling af de eksisterende arbejder med at udvikle en kritisk psykologisk teori på historisk dialektisk materialistisk grundlag. Artiklen ser nærmere på de filosofiske rødder og den fem-trins fremgangsmåde, som lægges til grund for den efterfølgende funktional-historiske analyse af den psyko-fylogenetiske udvikling fra de første levende organismer til mennesket som art. Den funktional-historiske analyse resulterer i et kategorisystem om den menneskelige subjektivitet som samfundsmæssig. I værket peges der på praksisforskning som overordnet metodologisk tilgang til aktual-empirisk udforskning af psykologiske problemstillinger med kategorierne som grundlag. Forholdet mellem kategorier og enkeltteoretiske begreber hos Holzkamp diskuteres overfor Ole Dreiers mangeårige arbejde med udvikle 'daglig livsførelse' som en almenpsykologisk kvalificeret kategori. Artik-

len afsluttes med refleksioner over den fortsatte udvikling af den kritiske psykologi.

Nøgleord: kritisk psykologi, historisk dialektisk materialisme, kategorier, enkeltteorier, begreber, teoriudvikling

"Den omstændighed, at den kritiske psykologi ikke er en fastlagt kanon af kategorier og metoder, men i det væsentlige skal begribes som en bestemt form for videnskabelig udvikling gennem fortsat kritisk efterprøvning og ændring af de hidtidige præmisser, [...] skal ikke bare sætte sig igennem i "teksterne", men i stigende grad blive til et bevidst princip for vores videre arbejde. Tilsvarende må de mangeartede faktiske forskelle og modsætningsforhold i vore konceptualiseringer og metoder, også der hvor de forekommer ubetydelige, gøres til genstand for diskussion ud fra en interesse i at højne gennemsigtigheden og frugtbarheden af den kritiske psykologi indadtil såvel som udadtil." (Redaktionelt forord til første udgave af Forum Kritische Psychologie, 1978, s.5, min oversættelse).

Indledning

Hvis man gerne vil bidrage til teoriudvikling, kan man blive optaget af, hvad det overhovedet vil sige. I den kritiske psykologi har de såkaldte kategorier en særlig status i teoridannelsen. De er udviklet på historisk dialektisk materialistisk

grundlag gennem en bestemt form for analyse, nemlig en funktional-historisk analyse af den psyko-fylogenetiske (artshistoriske) udvikling frem gennem antropogenesen (fra homininer til det moderne menneske). Herunder analyseres også hvordan den ontogenetiske udvikling af det enkelte individ (særligt i højerestående dyr og homininer) gradvist tager form og langsomt tager over fra den genomisk baserede udvikling gennem den historiske proces. De grundlæggende kategorier i den kritiske psykolog er altså blevet til på en måde, som involverer et møjsommeligt analytisk arbejde med at forankre dem i en udviklingshistorie, der rækker millioner af år tilbage til udgangspunktet for tilblivelsen af organisk liv på jorden. En af de måder man arbejdede med at indholdsbestemme kategorierne, var at tage udgangspunkt i allerede eksisterende psykologiske begreber, såkaldte førbegreber¹, fx begrebet om psyke fra Leontjew, og indarbejde dem i kategorisystemet gennem den funktional-historiske analyse. Fremgangsmåden rejser forskellige spørgsmål i forhold til fortsat teoriudvikling. Fx hvorvidt begreber der udvikles gennem aktual-empirisk forskning, nødvendigvis må igennem en nuanceret funktional-historisk analyse, før de kan gælde som grundlæggende kategorier? Kan sådanne begreber blive en del af det kategoriale grundlag på anden vis? Og ville en sådan fremgangsmåde være et opgør med de grundlæggende metodologiske principper i den kritiske psykologi? Og hvad betyder egentlig udviklingen i den historiske viden om menneskets biologiske tilblivelsesprocesser, som har tilføjet væsentlige indsigter siden årene hvor grundlaget for den kritiske psykologi blev formuleret? Stiller den samfundsmæssige udvikling og ændringerne i de menneskelige livsbetingelser nye krav til et adækvat kritisk psykologisk kategorisystem?

1 Førbegreb anvendes som betegnelse for begreber, der endnu ikke er funktional-historisk udarbejdede til en kategori.

Denne artikel begrænser sig til at adressere spørgsmålet om forholdet mellem den tidlige kategoriudvikling og den fortsatte udvikling af aktual-empiriske begreber på kritisk psykologisk grundlag. For at blive klogere på det spørgsmål fremstilles hovedtræk i Klaus Holzkamps "Grundlegung der Psychologie" (GdP) (1995). Dels beskrives det vidensfilosofiske grundlag, herunder den historisk dialektiske materialisme, og dels den fem-trins funktional-historiske fremgangsmåde, som efterfølgende anvendes til at analysere den psyko-fylogetiske udvikling fra de første levende organismer på jorden frem gennem udviklingen af mennesket som art. Desuden beskrives hvordan fem-trins analysen resulterer i opbygningen af et sammenhængende kategorisystem om den menneskelige subjektivitet. Forståelsen af den menneskelige natur som grundlæggende samfundsmæssig leder frem til en række begrundelser for at aktual-empirisk forskning på kritisk psykologisk grundlag må være praksisforskning. Det sammenhængende menneske- og samfundssyn, som udmøntes i kategorierne i den kritiske psykologi, tillægges dermed status som grundlag og retningsgiver for aktual-empiriske analyser. Efter fremstillingen af hovedtrækkene i GdP vender artiklen opmærksomheden mod den form for begrebsudvikling, som foretages gennem aktual-empirisk forskning på kritisk psykologisk grundlag, eksemplificeret ved udviklingen af begrebet om 'daglig livsførelse'. På den baggrund diskuteres implikationerne af Holzkamps forståelse af forholdet mellem kategorier og enkelt-teoretiske begreber. Artiklen sluttet af med overvejelser om fortsat teoriudvikling på kritisk psykologisk grundlag.

Arbejdet forud for GdP

Fra først i 1970'erne til først i 1980'erne pågik et intensivt arbejde med at udvikle et teoretisk og metodologisk grundlag for den kritiske psykologi (se fx Holzkamp, 1973, Holzkamp-Osterkamp, 1975/76, 1979, Schurig, 1976).

De centrale kræfter i teoriudviklingen var forankret på Institut for Uddannelsesforskning og Psykologi ved Freie Universität i Berlin. Sigtet med at udvikle en psykologisk teori på historisk dialektisk materialistisk grundlag var at bidrage med en subjektorienteret tilgang til udforskningen af psykologiske problemstillinger, som modstykke til den kvantitativt baserede individualpsykologi, som var udbredt på instituttet på det tidspunkt. I sidste halvdel af 1970'erne etablerede Ole Dreier et samarbejde med kritisk psykologiske forskere ved Freie Universität og introducerede på den baggrund kritisk psykologi på Psykologisk Laboratorium ved Københavns Universitet (fra 1999: Institut for Psykologi) (se fx Dreier, 1977, 1979, Mørck & Huniche, 2006). I 1978 blev tidskriftet Forum Kritische Psychologie (FKP) grundlagt som et udgivelses- og debatforum for teoridannelsen og her bidrog både forskere og praktikere med grundlagsteoretiske overvejelser så vel som empiriske analyser (se <https://www.kritische-psychologie.de/fkp>). For at styrke forbindelsen mellem kritiske psykologer med base i hhv. forskningsinstitutioner og psykologfaglig praksis tog redaktionen af FKP i 1983 initiativ til de såkaldte "teori-praksiskonferencer". Konferencerne faldt sted halvårligt gennem 10 år med Ole Dreier som leder (Markard, Holzkamp & Dreier, 2004). I 1983 udgav Holzkamp GdP, hvori han byggede videre på det hidtidige arbejde og gav sit bud på en samlet fremstilling af den kritiske psykologis grundlag, metodologi og teoretiske kategorier². Blandt mange andre grundlagsbidrag er GdP forblevet den publikation som flest henviser til som udgangspunkt for teoridannelsen. Derfor tager beskrivelserne af den grundlæggende teoriudvikling i den kritiske psykologi udgangspunkt i dette værk.

Ideologikritik

Det omfattende arbejde der gik forud for udarbejdelsen af GdP var ideologikritisk og afsøgende i forhold til at opbygge et grundlag for en marxistisk psykologi på historisk dialektisk materialistisk grundlag (Dreier, 1979). Man var bla. optaget af at formulere en videnskabelig fremgangsmåde inspireret af Marx og Engels:

"Den kritiske psykologi foretager en historicering af hele sit grundlag og hele sin fremgangsmåde: af psykologiens metode, dens empiri og dens enkelte begreber. I overensstemmelse med marxismens grundantagelser betragtes alt i sin udvikling (den historiske tilnærmelse) og det materielle som primært i forhold til det ideelle. Psykiske/ideelle processer analyseres derfor ikke som noget der udvikler sig i sig selv, løsrivet fra det praktiske materielle livs nødvendigheder, men ud fra den funktion de har i opretholdelsen og udviklingen af det materielle liv, der jo udgør det faktiske grundlag for menneskers liv. [...] Den kritiske psykologis forslag til en udmøntning af marxismens generelle fremgangsmåde på psykologien består da i en kombination af det historiske (udviklingsperspektivet) og det funktionelle (det materielles primat) til en funktionelt-historisk metode." (Dreier, 1979, s.10).

Desuden var man optaget af at bygge videre på den marxistisk funderede kulturhistoriske skole, især på A. N. Leontjews "Problemer i det psykiskes udvikling" (1977) og "Virksomhed, bevidsthed, personlighed" (2003). Her introducerer Leontjew den historiske tilgang til psykologiens genstand: den menneskelige psyke. Leontjew udvikler en genetisk oprindelses- og differentieringsanalyse af det psykiske baseret på omfangsrige empiriske materialer om udviklingen af menneskets samfundsmæssige natur. Han gør op med forestillingen om det psykiske som umiddelbart oplevet indre liv, til fordel for en forståelse af psyken som psykologiens genstandskonstituerende grundkategori, evolutionært udviklet gennem organismens relation til sin omverden. Det betyder at man overordnet må "betragte livet som vekselvirkning mellem organisme og omverden.

2 Der refereres i denne artikel gennemgående til paperbackversionen af GdP fra 1985.

Kun på grundlag af modstillingen af organisme og omverden udvikles organismens indre sammenhænge og tilstande”, (1977, s.75). Denne grundlæggende sammenhæng mellem organisme og omverden driver altså også udviklingen af det vi kalder de psykiske aspekter. Kroppen er således ikke organisk materiale som psyken bor i, men det organiske aspekt ved de sammenhængende livsprocesser i et udvekslingsforhold med omverdenen.

Udvikling af grundlagskategorier

I GdP introduceres der to fremgangsmåder i udviklingen af den kritiske psykologi (Holzkamp, 1985). Dels er der fremgangsmåden med fem trin til at foretage en funktional-historisk analyse. Denne fremgang anvendes til at udvikle den kritiske psykologis grundlæggende kategorier. Dernæst er der fremgangsmåden hvor man gennem praksisforskning tager udgangspunkt i konkrete psykologiske fænomener, genererer aktual-empirisk materiale, som igen kategorialt funderede analyser udvikles til enkeltteorier og begreber. Fx begrebet om daglig livsførelse, som både Holzkamp (1995, 1996), Osterkamp (2001), Dreier (2008, 2011, 2016) og mange andre siden har arbejdet med at udvikle (se fx Schraube & Højholt, 2016).

I de følgende fem afsnit skitseres indholdet af GdP, så læseren gives mulighed for at få indblik både i kategoridannelsens maskinrum og de indholdsmæssige bestemmelser af kategorierne. Det er formodentlig mest interessant, hvis man ikke har det store kendskab til den kritiske psykologi i forvejen. Her er først et overblik: I kapitel et fremlægger Holzkamp det *vidensfilosofiske, samfundsteoretiske og metodologiske grundlag* for teoridannelsen. I kapitel to fremlægges en række antagelser om den menneskelige *psyke*, som leder frem til beskrivelsen af en *systematisk fremgangsmåde* med fem trin til at analysere det psykiske som selvstændig kvalitet gennem den fylogenetiske udvikling. I de første to kapitler opbygges således et grundlag og en systematisk funktional-historisk frem-

gangsmåde, som benyttes i kapitel tre til otte til at udarbejde de kritisk psykologiske kategorier i først et *psyko-fylogenetisk* (artshistorisk) og derpå i et *antropogenetisk* (specifikt menneskeligt) *udviklingsperspektiv*. Herfra udspecificeres kategorier i et *ontogenetisk* (individualhistorisk) udviklingsperspektiv. I kapitel ni rundes GdP af med en række *metodologiske principper for aktual-empirisk forskning*, herunder at subjektorienteret forskning må være praksisforskning.

Kapitel 1: Det vidensfilosofiske, samfundsteoretiske og metodologiske grundlag

I kapitel et fremstiller Holzkamp grundlaget for den efterfølgende kategoridannelse på fire niveauer: et vidensfilosofisk, et samfundsmæssigt, et kategorialt og et aktual-empirisk.

Niveau 1. På det *vidensfilosofisk niveau* redegøres der for udgangspunktet i historisk dialektisk materialisme. Særligt fremhæves *den menneskelige natur som grundlæggende samfundsmæssig* og karakteriseret ved en psyko-fylogenetisk udvikling af organisme, psyke og livsvirksomhed i en omverdensrelation. Dette udgangspunkt åbner for en forståelse af, at menneskets samfundsmæssige livsbetingelser hverken er naturgivne eller tilfældige, men er blevet til i en socialhistorisk udviklingsproces, hvor tidligere former ligger til grund for, men ikke determinerer de efterfølgende (Holzkamp, 1985, s. 42). Der argumenteres endvidere for, at dette udgangspunkt muliggør en analyse af det borgerlige samfunds anatomi og betydningen heraf for menneskers befindende og muligheder for menneskeværdige liv. Psykologien bør derfor heller ikke tage udgangspunkt i vilkårlige eller umiddelbare forestillinger og fremtrædelsesformer som er hentet fra hverdagen, men i et allerede psykologisk kvalificeret menneskesyn og en begrebslighed der inviterer til at forstå psykologiske fænomener i en historisk-samfundsmæssig udviklingssammenhæng.

Niveau 2. Holzkamp argumenterer endvidere for, at det vidensfilosofiske niveau lægger op til særlige forståelser på et *samfundsmæssigt niveau*. Det lægger fx op til en kritik af tendenser til at reducere klasse modsætninger og andre samfundsmæssige forhold til social interaktion i det der med en samlet betegnelse kaldes for 'mainstream' psykologisk forskning. Holzkamp argumenterer endvidere for, at psykologisk forskning, som følge af *menneskets samfundsmæssige natur*, i stedet må omhandle mennesker under de givne samfundsmæssige betingelser og ikke blot mennesker 'i og for sig'. De aktuelle samfundsmæssige betingelser (i starten af 1980'erne) karakteriseres først og fremmest ved det borgerlige samfund med kapitalismen som strukturerende princip og dertil hørende produktionsformer med adskillelse af produktivkræfter og ejerskab. Den kritiske psykologis erklærede hensigt er at undgå, at psykologien bidrager til blind reproduktion af de eksisterende magtforhold og den sociale ulighed i det klassesdelte samfund. Den marxistiske klassekamp er altså til dels bygget ind i den kritiske psykologi, men i forhold til hvad der anses for psykologiens opgave: at sikre mennesker mod ufrihed, i form af det borgerlige samfunds kapitalistiske undertrykkelses- og udbyttningsformer. Kritisk psykologiske begrebsliggørelser og forståelser kan således danne grundlag for en psykologfaglig praksis med fokus på understøttelse af menneskers bevidstgørelse om handle- og udviklingsmuligheder gennem rådighed over livsbetingelser.

Niveau 3. Udpegningen af et tredje *kategorialt niveau* er karakteristisk for den kritiske psykologi. Med *kategorier* menes de teoretiske grundbegreber, med hvilke en empirisk videnskab (im- eller eksplicit) bestemmer sin genstand, sin afgrænsning og sin indre struktur. Kategorierne indbefatter bestemte metodologiske forestillinger om de videnskabelige fremgangsmåder der fører til genstandserkendelse. I den kritiske psykologi udarbejdes kategorierne gennem den *funktional-historiske analyse*,

hvor der trækkes på artshistorisk empiri fra videnskaber som biologi, etologi, antropologisk arkæologi, etc. De psykologiske kategorier er for den kritiske psykologi at sammenligne med hvad kategorier som masse og energi er for fysikken. En central kategori er subjektivitet, som i et opgør med individualiserende psykologiske og sociologiske forståelser af individet, peger på at mennesker både skaber (producerer) og eksisterer under (reproducerer) de samfundsmæssige betingelser med tilhørende muligheder og begrænsninger for livsudfoldelse. Ifølge Holzkamp ligger den kritiske psykologis væsentligste bidrag til den videnskabelige udvikling af psykologien på det kategoriale niveau. Den kritiske psykologi er dermed hverken at betragte som psykologisk enkeltteori, enkeltvidenskabelig skoledannelse, bidrag til marxistisk samfundsteori eller dialektisk-materialistisk filosofi (ibid, s. 30-31). Kritisk psykologi er først og fremmest en psykologi, som overskrider såkaldt enkeltvidenskabelige forståelser, ved at tillade de givne kategoriale genstandsforhold at blive selvstændigt metodisk reflekteret og videnskabeligt analyseret (ibid, s. 31). Kritisk psykologisk kritik af andre psykologiske teorier rettes derfor dels mod manglen på et paradigmatiske kvalificeret kategorialt grundlag, underbygget dels af en argumentation for de metodologiske forudsætninger for den videnskabelige udarbejdelse af et sådant kategorialt grundlag, og dels mod manglen på tydeliggørelse af enkeltteoriens og metodens genstandsadækvathed (ibid, s. 32-33).

Niveau 4. Det fjerde og sidste *niveau er enkeltteoretisk*. Enkeltteorier udvikles gennem *aktuel-empirisk* udforskning med de systematiske udarbejdede kategorier som analytisk grundlag. På den måde omsættes den kritiske psykologis kategoriale forudsætninger i aktuel-empirisk forskningspraksis og dannelse af enkeltteorier. Enkeltteorier er at sammenligne med humanistiske og samfundsvidenskabelige teorier i almindelighed. Den empirisk funderede udarbejdelse af kritisk psykologi-

ske enkeltteorier kvalificeres altså ved hjælp af kategorierne. Fremgangsmåden hviler på et almengørelsesforhold mellem det aktual-empirisk forekommende og de generelle sammenhængsantagelser (ibid, s. 28). Der er i kritisk psykologiske analyser altså ikke tale om simpel applikation af kategorierne, men om afprøvning af kategoriernes potentiale til, i dialektisk udveksling med empirien, at åbne for genstandsadækvate forståelser af aktuelle fænomener. Problemstillinger i konkrete menneskers levede liv er komplekse, mangfoldige og nuancerede og forståelsen af dem må kunne gribe kompleksiteten, mangfoldigheden og nuancerne. Man kan derfor også godt udlede indbyrdes konkurrerende enkelt-teorier på baggrund af kategorierne. Når man kommer frem til forskellige opfattelser at et empirisk fænomen, må man “udkæmpe kontroverser og på den måde bevæge sig fremad gennem modsigelser.” (Holzkamp, 2005, s.7). På den måde kan den aktual-empiriske forskning forstås som principielt uafsluttelig.

Kapitel 2: Den systematiske fremgangsmåde

I kapitel to arbejder Holzkamp videre med nærmere at bestemme det psykiske som psykologiens genstandskonstituerende grundkategori. Her fremlægges en række forudantagelser om den menneskelige psyke med udgangspunkt i elementære før-psykiske livsprocesser. Før-psykisk liv karakteriseres her ved en simpel selvreproduktiv systemkvalitet på populations- og organismeniveau. Organisme-omverdenssammenhængen bestemmes som et funktionelt genspejlingsforhold. Udvikling sker gennem den for systemopretholdelsens nødvendige reproduktion gennem mutation og selektion. Det psykiskes grundform karakteriseres med Leontjews konception af overgangen fra irritabilitet, altså den encellede organismes evne til at reagere på og assimilere energi og substanser fra omverdenen, til sensibilitet (sansning) og kinese (ikke retningsbestemt bevægelse), som

viser hen til, at organismen bliver i stand til at opfange og bevæge sig (i første omgang retningsløst) når omgivelserne ikke er befordrende for livsprocesserne. Den mest elementære form for psykisk genspejling opstår altså med organismens evne til at sanse og bevæge sig i forhold til omverdensbetingelser. Det psykiske defineres med Leontjew som livsvirksomhedens signalformidlethed (Holzkamp, 2005, s. 13). Fortsatte udviklingsmodsætninger mellem organisme og omverden resulterer i funktions- og dominansomslag, som fx fra umiddelbar til signalformidlet næringsoptagelse. I GdP afsluttes disse forudantagelser med en beskrivelse af en systematisk fremgangsmåde med fem trin, som skal bruges til nærmere at analysere funktions- og dominansomslag i det psykiskes udvikling som selvstændig kvalitet gennem fylogenesen. Disse fem trin angiver altså en procedure til at fremanalysere de kritisk psykologiske kategorier.

Første trin handler om at påvise og rekonstruere den realhistoriske dimension ud fra hvilket et kvalitativt omslag finder sted, dvs. bestemmelsen af den position som ‘negeres’ dialektisk, og hermed bestemmelsen af, hvori det specifikke ved det nye udviklingstrin består (Holzkamp, 1985, s. 78-79).

Andet trin handler om at vise dels de objektive forandringer i omverdensbetingelserne, hvormed den indre udviklingsmodsigelses omverdenspol kommer i stand, altså de betingelser, som danner det specifikke selektionstryk i forhold til den aktuelle udvikling, og dels de omverdensaspekter, som gør det muligt for de tilpassede organismer at forplante sig tilstrækkeligt under betingelserne (ibid, s. 79).

I tredje trin påvises funktionsomslaget af udviklingsmodsigelsens organismepol og fremkomsten af det første kvalitative spring ved dannelsen af den nye funktion under de ændrede betingelser. Funktionsomslaget vedrører en partialfunktion, som stadig står under det tidligere niveau bestemmende funktion og altså endnu ikke er blevet bestemmende (ibid, s. 79).

På fjerde trin påvises dominansomslaget, hvorved den nye, tidligere underordnede, funktion bliver bestemmende for den samlede systemopretholdelse. Det antages, at processen finder sted gennem mutation og selektion, og at der derfor er en længerevarende mellemfase mellem funktionsomslagets (første) og dominansomslagets (andet) kvalitative spring. Dominansomslaget må derfor ses som en punktvis omvendning af forholdet mellem den underordnede og den dominerende funktion, hvorefter den videre udviklingskontinuitet formidles gennem den nye kvalitet (ibid, p. 80).

Femte trin udgøres af en påvisning af det samlede systems omstrukturering og nye udviklingsretning, herunder påvisningen af, hvilke dimensioner der bliver funktionsløse eller bestemmes på en ny måde, hvilke specifikke strukturelle og funktionelle differentieringer der finder sted i den videre udvikling, og kvalitativt nye sekundære udviklinger. I den videre differentiering vil de dimensioner også dannes, på hvilket et nyt kvalitativt omslag til et nyt specifikt niveau vil finde sted, i forhold til hvilket det aktuelle niveau er mere elementært. Udarbejdelsen af disse dimensioner vil være første skridt i analysen af det nye niveau (ibid, p. 80-81).

Kapitel 3-5: Psyko-fylogenesen

I kapitel tre-fem udvikles, ved hjælp af fremgangsmåden i fem trin, de kategoriale bestemmelser af den menneskelige psykes fylogenetiske udvikling. I kapitel 3 behandler Holzkamp udviklingen af orienteringsaktivitet i forhold til betydningsstrukturer, emotionalitet i forhold til behovsstrukturer, samt kommunikation i forhold til sociale strukturer. I kapitel 4 nuanceres udviklingen af den ontogenetiske (individuelle) lærings- og udviklingsevne, fra subsidær til autark (selvberørende) læring. Udviklingen af læringens centrale rolle sker i sammenhæng med udvikling af gang på to ben, øjets fokuseringsevne og evnen til finmotorisk manipulation af objekter. Ontogenetisk

læringsevne opstår som udviklingsretning i højerestående dyr i sammenhæng med deres indgåen i sociale grupper til realisering af artsspecifikke muligheder. På den måde introduceres en fase, hvor højerestående dyr ikke automatisk bliver, men gennem en forlænget socialiseringsfase lærer at blive, fuldgældige medlemmer af deres art gennem legende forhold, imiterende læring, socialisering og sekundær automatisering. I kapitel 5 udlægger Holzkamp det psykiskes funktional-historiske udviklingstrin. Den funktional-historiske udviklingsforståelse peger på, at livets opståen og arternes stadige uddifferentiering gennem fylogenesen primært kan karakteriseres ved genetisk mutation og selektion i tæt sammenhæng med omverdensbetingelserne. Over tid afstedkommer den fortsatte udviklingsproces mindre kvalitative funktionsomslag der fører til mere radikale dominansomslag. Overgangsfeltet hvor højerestående dyr uddifferentieres i de tidlige menneskearter (herfra kaldes den menneskelige udvikling antropogenesen) karakteriseres ved et dominansomslag hvor den genetisk betingede artsudvikling overhales af den samfundsmæssigt-historiske. Mennesket uddifferentieres gennem antropogenesen fra andre arter gennem individernes generaliserede evne til at indgå i den samlede samfundsmæssige produktion til livsopretholdelse. Den fortsatte udvikling af menneskearten bestemmes altså i højere grad af den generaliserede evne til deltagelse i samfundsmæssige eller kollektive former for livsopretholdelse, end af mutation og selektion. Det der i kritisk psykologisk forstand først og fremmest differentierer mennesket fra andre arter, er altså ikke i selvstændig forstand bevidsthed, sjæleliv, eller evnen til selvrefleksion. Det er den omstændighed, at den menneskelige organisme ikke tilpasses en særlig økologisk niche, men gennem evnen til ontogenetisk læring gradvist udvikler forudsætninger for deltagelse i samfundsmæssigt udviklede former for kollektiv livsopretholdelse.

Kapitel 6-8: Antropogenesen og ontogenesen

I kapitel seks-otte konkretiseres forståelsen af det psykiskes udvikling gennem antropogenesen (fra homininer til det moderne menneske), som altså er karakteriseret ved den menneskelige eksistensforms samfundsmæssige uddifferentiering. Igen gennem disse kapitler afspejler kategoriudviklingen hvordan det antropogenetiske udviklingsperspektiv omsættes i et ontogenetisk (individualhistorisk) udviklingsperspektiv. Fokus flyttes gennem en konkretisering af den antropogenetiske udviklingsproces til et fokus på det enkelte subjekt under kapitalismen med hovedbegreberne *subjekt*, *handleevne* og *samfundsmæssige betingelser*. Begrebet om handlesammenhæng forekommer i ental, "totalsamfundsmæssig handlesammenhæng"³, som et abstrakt udtryk for de strukturelle betingelser under kapitalismen, som mennesker både er underlagt og kan gribe forandrende ind i. Andre centrale begreber er restriktiv versus udvidende handleevne, tolkende og begribende forståelser, emotioner som vurderinger af subjektets samlede situation, etc. Subjektet forstås som både determineret og frit, idet der altid vil være både muligheder og begrænsninger for at udvide rådigheden over livsbetingelserne.

Kapitel 9: Metodologiske konsekvenser for aktual-empirisk forskning

Afslutningsvis adresserer Holzkamp i kapitel ni nogle overordnede metodologiske principper for aktual-empirisk forskning. Her gengives nogle af de vigtigste pointer: For det første bestemmes kategorier som begreber der udsiger noget om generelle momenter i hvordan mennesket hænger sammen med verden. Fx det generelle moment der handler om, at betydninger/behov fungerer som formidlingsniveau mellem objektive livsbetingelser overfor personlig befindende/handleevne. Konkrete tilfælde af faktiske sammenhænge kan så under-

søges aktual-empirisk (ibid, s. 514). Kategorierne udstikker med andre ord rammen for det aktual-empiriske og enkeltteoretiske arbejde gennem en nuancering af de faktiske sammenhængsforhold. Kategorierne tjener altså som et "analytisk instrumentarium" i forskningsprocessen (ibid, s. 515). Holzkamp understreger, at man ikke kan finde produktive eller sansevitale behov løsrevet fra betingelserne ved isoleret at afsøge sit eget eller andres befindende. Kategorierne er i stedet bestemmelser af generelle momenter, der skal tjene til at lukke op for analyser af bestemte forhold og sammenhænge i virkeligheden. For det andet er kategoriernes funktion at muliggøre kritik, genfortolkning og videreudvikling af psykologiske førbegreber (ibid, s. 515). For det tredje er det vigtigste metodologiske kriterie for aktual-empirisk forskning, at den må være genstandsadækvat, altså at tilgang og metoder skal modsvare eller passe til de fænomener man vil undersøge, så man kan opnå erkendelser der afspejler fænomenerne (ibid, s. 520). Når forskning er subjektorienteret i kritisk psykologisk forstand, er både subjektivitet og intersubjektivitet irreducibile størrelser i den videnskabelige fremgangsmåde (ibid, s. 522-45). For det fjerde centrerer kritisk psykologiske analyser sig på et niveau der kan kaldes "samfundsmæssig formidling af individuel eksistens". Ved hjælp af det kategoriale instrumentarium er aktual-empiriske analyser dermed indrettet på almengørelse af konkrete menneskers handlemuligheder, gennem en analyse af subjektive mulighedsrum og realiseringsbetingelser. Med en overordnet betegnelse kaldes dette for mulighedsalmengørelse (ibid, s. 545-560). For det femte henter aktual-empirisk forskning sin gyldighed derigennem, at den kan bidrage til både erkendelse og praksis. Aktual-empirisk forskning må, udledt af den kritiske psykologis menneske-, samfunds-, og videnskabssyn på historisk dialektisk materialistisk grundlag, derfor være praksisforskning (ibid, s. 560). For det sjette er det muligt at almengøre ud fra det enkelte tilfælde ved

3 Totalgesellschaftliche Handlungszusammenhang.

at fremanalysere mulighedstyper der handler om forholdet mellem rådighedsmuligheder og realiseringsbetingelser (ibid, s. 579).

Udvikling af enkeltteoretiske begreber

I dette afsnit vendes blikket mod den aktual-empiriske tilgang til begrebsudvikling i kritisk psykologiske enkeltteorier. Psykologer med ansættelse på både universiteter og i praksissammenhænge har arbejdet på kritisk psykologisk begrebsudvikling i forskellige nationale og lokale kontekster. De empiriske analyser spænder over en række forskelligartede psykologiske problemstillinger og har forskellige formål. Skuer vi tilbage, har udviklingen af enkeltteoretiske begreber primært fundet sted som knopskydninger, og kun i begrænset omfang som entydige projekter med fælles dagsordner om at bidrage til en bestemt udvikling af den kritiske psykologi. Når mange deltager i teoriudvikling fra forskellige positioner og med forskellige dagsordner, vil teoretiske begreber indholdsbestemmes på lidt forskellige måder og trækkes i lidt forskellige retninger. Det vil vi eksemplificere med en kort historie om daglig livsførelse.

Begrebet blev introduceret af Holzkamp, som undrede sig over universitetsstuderendes måder at tilgå diverse studieaktiviteter (1995). Ved at spørge de studerende, tegnede der sig for Holzkamp et billede af studerendes dagligliv som præget af mange flere forskellige aktiviteter, forpligtelser, hensyn og opgaver, end han hidtil havde haft blik for. Det ansporede en interesse i, hvordan mennesker får deres daglige tilværelse til at hænge sammen og hvordan subjekter aktivt fører deres liv på daglig basis. Han fik fx øje på rutiniseringens aflastende funktion i en dagligdag med mange gøremål og på nødvendigheden af rutiner som forudsætning for at kunne bruge mest mulig tid på andre væsentlige aktiviteter (1996). Dreier har taget begrebet om daglig livsførelse op i forbindelse med aktual-empirisk udforskning og gentænkning af psykoterapiens rolle og be-

tydning i klienters liv (2008). På baggrund af gentagne interviews med flere forskellige familiemedlemmer i længerevarende familieterapeutiske forløb viser Dreier, at terapien udgør blot en blandt mange andre handlesammenhænge med krav og udfordringer i den samlede daglige livsførelse. Dreier viser, hvordan terapien ikke nødvendigvis fylder meget og ofte fylder på forskellige måder for de enkelte familiemedlemmer i dagligdagen mellem sessioner. Terapiens virkning skal altså ikke primært udledes af det der foregår i den terapeutiske sammenhæng, men må forstås som de forandringsprocesser der foregår i klienterne samlede livsførelse i og på tværs også af andre sociale praksissammenhænge end den terapeutiske. At begribe hvordan, kræver udvikling af relevante indholdsbestemmelser, fx af klienternes indgåen i arbejde, skole, familieliv, samt hvad denne indgåen betyder for udviklingen af håndteringsstrategier til at overkomme udfordringer og vanskeligheder. Dreiers arbejde med et begreb om daglige livsførelsen har desuden også informeret et personlighedsbegreb på kritisk psykologisk grundlag (Dreier, 2011).

Begrebet om daglig livsførelse udspringer af og udvikles hos både Holzkamp og Dreier på baggrund af en interesse i at forstå subjekters situerede praksis. Det informeres også af de teoretiske ambitioner om at forstå subjekters relation til deres samfundsmæssige betingelser, hvilket betyder at aktual-empirisk forskning må interessere sig for og forankre analyserne i den praksis, som de problemstillinger, der skal undersøges, er en del af. Dreier understreger derfor, på linje med Holzkamp, at kritisk psykologisk forskning må være praksisforskning (Dreier, 1996). For at forstå praksis, må der forskes i hvad den betyder for relevante deltagere, ikke kun som informanter, men som eksperter på deres egen situation og deltagelsesmåder. Deltagere forstår en given praksis på baggrund af hver deres ståsted og standpunkt, og de forskellige parterers perspektiver, også forskernes, må aktivt medinddrages i forskningen.

Deltagere positioneres derfor som aktive medforskere i en demokratisk forskningsproces. På den måde hænger praksis, metodiske fremgangsmåder, empiriske analyser og begrebsudvikling uløseligt sammen.

I Danmark er det kritisk psykologiske begreb om daglig livsførelse taget op af mange andre og i forhold til forskellige empiriske fænomener i studier af læring, udvikling, pædagogik og sundhed (Bukhave & Huniche, 2014, Chimirri, Klitmøller & Hviid, 2015, Huniche, 2003, 2011, Huniche et al., 2013, Hybholt, 2015, Hybholt et al., 2020, Højholt & Røn Larsen, 2015, Højholt & Schraube, 2019, Juhl, 2015, Kousholt, 2016, Kristensen & Schraube, 2014, Rayce et al., 2020, Røn Larsen & Stanek, 2015, Schraube & Højholt, 2016, Stanek, Røn-Larsen & Johansen, 2018, Thrysoe et al., Nielsen, 2022). Afhængigt af de specifikke problemstillinger der tages op, rettes fokus mod mange forskellige aspekter af menneskers daglige liv og virke, fx deltagelsesmåder, forløb og overgange, rutinisering, teknologimediering, og selvforståelser. Der er også arbejdet videre med begrebet i Tyskland og resten af Norden (se fx Bader & Weber, 2016, Marschall, 2017, Osterkamp 2001, 1995, Peltola, Suorsa & Silvonen, 2021, Schraube & Marvakis, 2016, Stevenson, 2017, Suorsa, 2015). I hvilken forstand kan man så sige, at begrebet daglig livsførelse er, eller ikke er, blevet til en kritisk psykologisk kategori?

Fortsat udvikling af kritisk psykologiske grundlagskategorier

Hvis man tager Holzkamp bogstaveligt kan kritisk psykologisk kategoriudvikling ikke foregå på den ovenfor skitserede måde. Der må en funktional-historisk bearbejdning af begreber til før de kan indplaceres i den samlede teori som kategorier:

“Genstandsforståelsen, altså det der kan konstituere “empiri” for den enkeltteoretiske forskning, bestemmes efter kategorierne, og derfor kan der

aldrig optræde aktualempiriske resultater, som modsiger den kategoriale genstandsforståelse. Det er kun sammenhængsantagelser om det aktualempirisk forekommende, der kan afprøves i enkeltteorier, ikke de grundbegreber teorien er bygget på (således er begrebet “forholdende” eller begrebet “purring” ikke aktualempirisk falsificerbart); derimod må de kategoriale bestemmelsers begrundethed kunne afgøres på det kategoriale niveau (se kapitel 9).” (Holzkamp, 1985, s. 34-35, min oversættelse).

I GdP insisteres der altså på et særligt forhold mellem på den ene side grundlagskategorier udviklet ved hjælp af historisk empiri og enkeltteoretiske begreber udviklet på baggrund af aktual-empiriske analyser. Kategorierne udgør dermed et selvstændigt grundlag som tjener til at informere den enkeltteoretiske begrebsudvikling. Holzkamp anfører, at aktual-empiriske baserede indsigter derfor heller ikke kan udfordre kategorierne. Når Holzkamp insisterer på, at kategorierne får deres særlige teoretiske tyngde og betydning igennem den metodologiske ambition om et historisk-empirisk funderet grundlag, er det for at undgå umiddelbarhedsfikseret psykologisk teoridannelse, der forholder sig umiddelbart til tidstypiske fænomener. Det er for at holde fast i, at der er brug for en alment kvalificeret forståelse af menneske og samfund, som udgangspunkt og fundament for aktual-empiriske analyser. Den kritiske psykologi, og beslægtede teoridannelser som virksomhedsteorien, er bud på sådanne almenpsykologiske grundlagsforståelser.

Dreier stiller sig anderledes til spørgsmålet og anfører at begreber udledt af aktual-empiriske analyser må afprøves i en tilbagegribende analyse af begrebets mulige indplacering og betydning i det samlede kategorisystem (Dreier, 2016). Begreber der kommer til gennem aktual-empiriske analyser, må altså reflekteres i forhold til den samlede teoridannelse. På den måde kan daglig livsførelse komme til at fungere som en almen karakteristik og dermed kaldes en kategori (Dreier, 2021). Når Dreier

vælger en anden vej til kategoridannelse, en vej der går gennem aktual-empirisk baserede analyser, slår han til lyd for at indarbejde denne form for empiri og det kategorialt informerede analytiske arbejde med dem, i det kritisk psykologiske kategorisystem. Med Dreiers tilgang kan forskellige former for empiri (artshistorisk såvel som den aktual-empirisk) bidrage til den fortsatte udvikling af den kritiske psykologi (se også diskussionen hos Axel i denne udgivelse under overskriften “Kategorier og grundbegreber”).

Om daglig livsførelse fremover kommer til at fungere som grundlæggende kategori vil afgøres i praksis, gennem de måder begrebet tages op og får betydning i analyser af aktuelle psykologiske problemstillinger. Teoriudvikling er en omfattende, langvarig og kollektiv affære, hvis konturer først tegner sig tydeligt op bagudrettet. For nuværende kan det konstateres, at vi har en lang række bidrag til et kritisk psykologisk begreb om daglig livsførelse, som afspejler de psykologiske problemstillinger der optager forskere, praktikere og brugere. Sådanne teoretiske begreber står i et gensidigt udvekslingsforhold med psykologiske problemstillinger i en foranderlig verden og må være tidssvarende for at kunne bidrage til forståelse og handling i dagliglivet, i psykologfaglig praksis og samfundsmæssigt strukturelt. Ingen brugere af kritisk psykologiske begreber venter i praksis på, at nogen udfører det programmatisk arbejde med at udvikle det samlede kategorisystem. Udviklingen af nye begreber foregår sideordnet, situeret og formålsrettet. Uanset hvad man mener om, hvordan nye begreber kan blive til kritisk psykologiske kategorier, så bidrager udviklingen af teoretiske begreber “just in time” til den samlede teoridannelse og det må fortsat overvejes hvordan psykologiske teorier (for)bliver relevante og berettigede i analyser af menneskers liv og virke (Jensen, 1999).

Diskussion

Man kan godt være enig i Holzkamps insistensen på et kategorialt grundlag og en alment kvalificeret psykologisk teoridannelse, uden at være enig i, at den funktional-historiske analyse i fem trin er den eneste metodologi til fortsat at udvikle grundlagskategorierne med respekt for de fundamentale antagelser. Det ville være at tilskrive metodologien absolut forrang overfor den historiske udvikling og det ville være at tilslutte sig en forståelse af vidensproduktion som et entydigt foretagende, hvor brikkerne kan lægges med henblik på at opnå et komplet billede. Det ville også være at se bort fra vidensfilosofiske overvejelser om, at selv det mest velunderbyggede og gennemarbejdede kategoriale grundlag altid vil være udtryk for en bestemt versioneret og i en eller anden forstand kontekstbunden forståelse (Stengers, 1999).

Endvidere kan der argumenteres for, at Holzkamps insistensen på det programmatisk projekt til etablering og videreudvikling af den kritiske psykologi, ikke tager højde for de måder som viden faktisk produceres på. Fx den hastighed hvormed ny viden kommer til. I dag forekommer det nærmest umuligt at forestille sig, at man skulle kunne foretage de relevante kategoriale opdateringer på baggrund af det biologiske vidensgrundlag, som er vokset eksponentielt siden den funktional-historiske analyse i GdP. Fx lægger den danske biolog Eske Willerslev sin forskning i historisk DNA til grund for en radikal omskrivning af historien om, hvordan tidlige menneskearter har udviklet og spredt sig fra det Afrikanske kontinent til resten af kloden (Nielsen et al., 2017).

Dertil kommer, at kategorierne om det psykiske i den kritiske psykologi også trækker på andre psykologiske teories begrebsdannelser, når disse anerkendes som centrale og når arbejdet med dem kan understøtte de emancipatoriske bestræbelser, som er et imperativ i den kritiske psykologi. I “Motivationsforschung” lægger Ute Holzkamp-Osterkamp således en

kritisk granskning af en række forskellige psykologiske teoridannelsers begreber om motivation til grund for en genfortolkning af begrebet på historisk dialektisk materialistisk grundlag (1975/76). Udgangspunktet for denne kritiske granskning og genfortolkning er argumentet om, at disse andre psykologiske motivationsbegreber på forskellige måder kommer til kort når motivation skal begribes som en del af aktuelle psykologiske problemstillinger. Holzkamp-Osterkamps arbejde med motivationsbegrebet er omfattende (se Axel i denne udgivelse for en nuanceret fremstilling). Betænker man hvor mange væsentlig nøglebegreber psykologien rummer og løbende udvikler, vil opgaven med at genfortolke være ganske omfattende og den er principielt uafsluttelig.

Endelig er det kategoriale grundlag også bygget på en samfundsvidenskabelig teori, den marxistiske, som løbende har været genstand for kritik og videreudvikling i lyset af den fortsatte samfundsmæssige udvikling. På den måde bygger kategorierne i den kritiske psykologi på viden i forandring: indenfor naturvidenskaberne, såvel som indenfor kritisk samfundsvidenskab og humaniora. Hermed opstår et problem om, hvordan vi fortsat kvalificerer begribelsen af det almene, f.eks. menneskets samfundsmæssige natur, i sammenhæng med det til enhver tid historisk specifikke. En absolut skelnen mellem kategorialt grundlag og enkeltteoretiske begreber i forståelsen af konkrete problemstillinger kan stille sig i vejen for, at forhold i samtiden, herunder videnskabelig vidensproduktion, kan få lov at medvirke til videreudvikling af antagelser om sammenhænge i kategorisystemet. Man kan argumentere for, at en sådan 'kommen i vejen' ikke er i tråd med den historisk dialektiske materialistiske grundtanke. Hvis man tager den metodologiske fordring i GdP alvorligt, skulle det samlede kategorisystem opdateres funktional-historisk under iagttagelse af væsentlige forandringer i samfundsmæssige betingelser og omverdensforhold. Ligeledes skulle kategorierne gen-

besøges når de udfordres af aktual-empiriske analyser med nye begrebsdannelser, på samme måde som teoridannelsen oprindeligt tog udgangspunkt i en kategorial omarbejdning af tilgængelige psykologiske begreber, herunder det centrale begreb psyke.

De funktional-historisk udarbejdede kategorier kan i det lys tænkes som aldrig færdigudviklede, og dermed i et eller andet omfang altid foreløbige og fleksible, dels i forhold til fortsatte videnskabelige landvindinger, dels i forhold til samfundsudviklingen og ændringer i omverdensforholdene. Med en fleksibel tilgang til kategoriudvikling bliver det mere nærliggende at medtænke diverse vidensformer til at analysere og forstå hvordan samfundsstrukturer, menneskers livsvirksomhed og psykiske befindende hænger sammen og ændres over tid, og hvordan ændrede omverdensforhold virker tilbage herpå. Den fleksible tilgang betyder endvidere, at man kan tænke den fortsatte udvikling af kritisk psykologiske kategorier og aktual-empirisk baserede enkeltteorier som sammenhængende og gensidigt forbundne.

Referencer

- Axel, E. (2022). Kropslige og psykiske processer som aspekter af menneskelig livsvirksomhed. Et bidrag til en kritisk psykologisk materiel kropsforståelse, *Nordiske Udkast*, 50 (1).
- Bader, K. & Weber, K. (red.) (2016). Alltägliche Lebensführung. *Texte Kritische Psychologie* 6. Hamburg: Argument Verlag.
- Bukhave, E. B., & Huniche, L. (2014). Activity problems in everyday life – patients' perspectives of hand osteoarthritis: "try imagining what it would be like having no hands". *Disability and rehabilitation*, 36(19), 1636-1643.
- Chimirri, N. A., Klitmøller, J., & Hviid, P. (2015). Studying the fabric of everyday life. *Outlines. Critical Practice Studies*, 16 (2), 1.
- Dreier, O. (1977). *Familieværen og bevidsthed: An analyse af en familie i behandling*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Dreier, O. (1979). Indledning. I: Dreier (red). *Den Kritiske Psykologi*. København: Rhodos.

- Dreier, O. (1996). Ændring af professionel praksis på sundhedsområdet gennem praksisforskning. I: Jensen, Qvesel & Andersen (red.). *Forskelle og forandring – bidrag til humanistisk sundhedsforskning*. København: Philosophia.
- Dreier, O. (2008). *Psychotherapy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dreier, O. (2011). Personality and the conduct of everyday life. *Nordic Psychology*, 63(2), 4-23.
- Dreier, O. (2016). Conduct of everyday life: Implications for critical psychology. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 15-33). New York: Routledge.
- Dreier, O. (2021). *Subjectivity and?* International Review of Theoretical Psychologies, 1(1), 263-276.
- Holz kamp, K. (1973). *Sinnliche Erkenntnis: historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung*. Frankfurt am Main: Athenäum-Fischer-Taschenbuch-Verlag.
- Holz kamp, K. (1985). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag.
- Holz kamp, K. (1995). Alltägliche Lebensführung als subjektwissenschaftliches Grundkonzept. *Das Argument*, 37(6), 212, 817-846. [Holz kamp, K. (1998). Daglig livsførelse som subjektvidenskabeligt grundkoncept. *Nordiske udkast*, 26 (2), 3-31.] [Holz kamp, K. (2016). Conduct of everyday life as a basic concept of critical psychology. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 65-98). New York: Routledge.]
- Holz kamp, K. (1996). Psychologie: Selbstverständigung über Handlungsbegründungen alltäglicher Lebensführung. *Forum Kritische Psychologie* 36, Hamburg: Argument Verlag. [Holz kamp, K. (2013). Psychology: Social self-understanding on the reasons for action in the conduct of everyday life. In Schraube & Osterkamp (Eds.). *Psychology from the Standpoint of the Subject* (pp. 233-341). London: Palgrave Macmillan]
- Holz kamp, K. (2005). Mennesket som subjekt for videnskabelig metodik. *Nordiske Udkast*, 33 (2), 5-33.
- Holz kamp-Osterkamp, U. (1975). *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 1*. Frankfurt/Main, NY: Campus-Verlag.
- Holz kamp-Osterkamp, U. (1976). *Motivationsforschung 2. Die besonderheit menschlicher Bedürfnisse – Problematik und Erkenntnisgehalt der Psychoanalyse*. Frankfurt/Main, NY: Campus-Verlag.
- Huniche, L. (2003). Studying genetic risk in the conduct of everyday life. *Outlines. Critical Practice Studies*, 5(1), 47-54.
- Huniche, L. (2011). Moral landscapes and everyday life in families with Huntington's disease: Aligning ethnographic description and bioethics. *Social Science & Medicine*, 72(11), 1810-1816.
- Huniche, L., Dinesen, B., Nielsen, C., Grann, O., & Toft, E. (2013). Patients' use of self-monitored readings for managing everyday life with COPD: a qualitative study. *Telemedicine and e-Health*, 19(5), 396-402.
- Hybholt, L. (2015). Routines and concerns in conduct of everyday life. *Outlines. Critical Practice Studies*, 16 (2), 88.
- Hybholt, L., Berring, L. L., Erlangsen, A., Fleischer, E., Toftegaard, J., Kristensen, E., & Buus, N. (2020). Older Adults' Conduct of Everyday Life After Bereavement by Suicide: A Qualitative Study. *Frontiers in psychology*, 11, 1131.
- Højholt, C., & Røn Larsen, M. (2015). Psychological perspectives on children's conduct of everyday life. *Nordic psychology*, 67 (3), 169-176.
- Højholt, C., & Schraube, E. (Eds.) (2019). *Subjectivity and Knowledge. Generalization in the Psychological Study of Everyday Life*. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
- Jensen, U. J. (1999). Categories in activity theory: Marx' philosophy just-in-time. Activity theory and social practice: Cultural-historical approaches. In M. Hedegaard, S. Chaiklin, U. Juul Jensen (eds.). *Activity theory and social practice: Cultural-historical approaches* (pp. 79-99). Århus: Aarhus University Press.
- Juhl, P. (2015). Toddlers collaboratively explore possibilities for actions across contexts: Developing the concept conduct of everyday life in relation to young children. In *Dialogue and Debate in the Making of Theoretical Psychology*. Concord: Captus Press.

- Kousholt, D. (2016). Collaborative research with children: Exploring contradictory conditions of the conduct of everyday life. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 241-258). New York: Routledge.
- Kristensen, K., & Schraube, E. (2014). Conduct of everyday life. *Encyclopedia of critical psychology*, 291-293.
- Leontjew, A. N. (1977). *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- Leontjew, A. N. (2003). *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Markard, M., Holzkamp, K., & Dreier, O. (2004). Praksisportræt. En guide til analyse af psykologpraksis. *Nordiske Udkast*, 32 (2), 5-22.
- Marschall, A. (2017). When everyday life is double looped. Exploring children's (and parents') perspectives on post-divorce family life with two households. *Children & society*, 31(5), 342-352.
- Mørck, L.L. and Huniche, L. (2006). Critical Psychology in a Danish Context. *Annual Review of Critical Psychology*; <https://discourseunit.com/annual-review/5-2006/>
- Nielsen, R., Akey, J. M., Jakobsson, M., Pritchard, J. K., Tishkoff, S., & Willerslev, E. (2017). Tracing the peopling of the world through genomics. *Nature (London)*, 541(7637), 302-310. <https://doi.org/10.1038/nature21347>
- Osterkamp, U., Haug, F., Maiers, W., Markard, M., Seve, L., Tolman, C. W., & Wulff, E. (1995). *Lebensführung*. Klaus Holzkamp zum Gedächtnis. *Das Argument*, 37(6).
- Osterkamp, U. (2001). *Lebensführung als Problematik der Subjektwissenschaft*. *Forum Kritische Psychologie* 43. Hamburg: Argument Verlag.
- Peltola, M., Suorsa, T., & Silvonen, J. (2021). 'I Try to Remember That This Is Temporary': Continuous Balancing in Remote Students' Everyday Life. *Human Arenas*, 1-19.
- Rayce, K., Rosenbek Minet, L., Kidholm, K., Vestbo, J., Pedersen, C. D., & Huniche, L. (2020). Telemediated training in the home as a part of the everyday life and practice with very severe chronic obstructive pulmonary disease. *Qualitative Health Research*, 30 (13), 2132-2145.
- Redaktion (1978). Editorial. *Forum Kritische Psychologie* 3. Argument-Verlag.
- Røn Larsen, M., & Stanek, A. H. (2015). Young children and their conduct of everyday life. *Nordic Psychology*, 67(3), 195-209.
- Schraube, E., & Højholt, C. (Eds.) (2016). *Psychology and the Conduct of Everyday Life*. New York: Routledge.
- Schraube, E., & Marvakis, A. (2016). Frozen fluidity: Digital technologies and the transformation of students' learning and conduct of everyday life. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 205-225). New York: Routledge.
- Schurig, V. (1976). *Die Entstehung des Bewusstseins*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Stanek, A. H., Røn-Larsen, M., & Johansen, S. M. (2018). *Små børns hverdagsliv: situeret pædagogisk faglighed i vuggestue og dagpleje*. København: Frydenlund Academic.
- Stengers, I. (1999). *For en demokratisering av vitenskapene*. Oslo: Spartacus Forlag.
- Stevenson, B. (2017). Children's independence: A conceptual argument for connecting the conduct of everyday life and learning in Finland. *Children's Geographies*, 15(4), 439-451.
- Suorsa, T. (2015). Solution-focused therapy and subject-scientific research into the personal conduct of everyday living. *Outlines. Critical practice studies*, 16(2), 126-138.
- Thrysoee, L., Dyrehave, C., Christensen, H. M., Jensen, N. B., & Nielsen, D. S. (2022). Hospital nurses' experiences of and perspectives on the impact COVID-19 had on their professional and everyday life—A qualitative interview study. *Nursing Open*, 9(1), 189-198.